

Philippos II van Macedonië

Thessalië als onderdeel van een masterplan

Louis Roghair
3472035

Onderzoeksseminar III
Heilige plaatsen, Macedonië
Docenten: dr. F. van den Eijnde, dr. R. Strootman

Inhoud

Inleiding	2
1. Macedonische belangen in Thessalië	4
1.1 Thessalië: klimaat, landschap en landbouw	4
1.2 Amphiktyonie	5
2. Maatschappelijke structuur.....	7
2.1 Bevolkingsopbouw van Thessalië	7
2.2 Philippos II als leider van Thessalië	9
3. De heilige oorlog (356-346 v. Chr.)	11
3.1 Oorzaak en het begin van Macedonische bemoeienis	11
3.2 De botsing tussen Athene en Philippos II.....	12
3.3 De afloop	13
4. De Philhelleense politiek van Philippos II	15
4.1 De Pan-Helleense heiligdommen	15
4.2 Dion	16
4.3 De relatie met Athene	18
4.4 De rol van Thessalië in de Atheens-Macedonische relatie	22
5. Machtsstructuur en samenleving in Macedonië	25
5.1 Diplomatie en huwelijk	25
5.2 De invloed van de Macedonische adel op Philippos II	27
Conclusie.....	29
Literatuurlijst.....	31

Inleiding

“His achievements were not due to luck but to his own excellence; for his king was outstanding for the sharpness of his strategic sense, for his courage and for the brilliance of his personality.” - Ephoros (405-330 v. Chr.)¹

Philippos II van Macedonië is de koning waar Ephorus, zijn hofhistoricus, over schrijft. Ook bij andere historische auteurs zijn lovende commentaren te vinden over de kundigheid van Philippos. Toch is hij, door toedoen van zijn zoon die evengoed lovend was over zijn vader, in vergetelheid geraakt. Dat Philippos uiteindelijk de fundamenteën zou hebben gelegd voor het rijk dat zijn zoon Alexander de Grote uiteindelijk zou veroveren wordt echter niet bestreden. Een combinatie van de eigenschappen die Ephoros hierboven noemt zal hier ongetwijfeld voor hebben gezorgd.

Een belangrijke stap in de consolidatie en het leggen van een fundament voor deze grootscheepse veroveringen in Azië was waarschijnlijk de annexatie van Thessalië door Philippos. In verschillende bronnen wordt melding gemaakt van Thessalische ruiters die meevochten aan de zijde van Philippos, maar ook aan de zijde van Alexander in bijvoorbeeld de slag aan de Granikos in juni van 334 v. Chr.

Dit leek echter niet het enige dat het belang van Thessalië in de expansie onder Philippos II en Alexander zo groot maakte. Het is dan ook de bedoeling om in dit onderzoek licht te werpen over de uiteenlopende Macedonische belangen in Thessalië en de gevolgen hiervan voor de Griekse wereld.

Allereerst zal daarom worden ingegaan op de concrete belangen die Macedonië in het gebied had. Hieronder vallen de geografische voordelen die het bracht en tevens de diplomatieke voordelen. Om dit laatste te kunnen verklaren is tevens een dieper onderzoek nodig naar de maatschappelijke structuur van de Thessalische samenleving en hoe Philippos zich in deze samenleving kon positioneren en profileren.

Vervolgens zal een contextschets worden gegeven van de periode waarin Thessalië ondergeschikt werd aan Macedonië. Deze context is voor een groot deel een beschrijving van de Derde Heilige Oorlog om het heiligdom in Delphi en heeft tevens te maken met het diplomatieke belang van Thessalië voor Philippos II.

Het geven van een kader van deze ontwikkelingen vormt hierna een belangrijk deel van het onderzoek. Het Pan-Hellenisme is het sleutelwoord hierin en lijkt tevens een kapstok

¹ G. Cawkwell, *Philip of Macedon* (Bristol 1978) 18.

te zijn waaraan veel van de politieke acties van Philippos II kunnen worden opgehangen. In dit gedeelte zal veel gekeken worden naar contemporaine redenaars als Demosthenes en Isokrates.

Tenslotte wordt gekeken naar de reacties die de veroveringen, met name die van Thessalië, opleverden in het thuisfront. Wat was de opinie van het gewone Macedonische volk en tevens die van de adel? Kon Philippos II al zijn veldtochten en diplomatieke acties verantwoorden en op welke manier kreeg hij dit voor elkaar?

In conclusie moet het een en ander hierboven beschreven antwoord geven op de vraag in hoe en waarom Philippos II Thessalië gebruikte om Macedonië en de rest van de Griekse wereld te unificeren, welk beleid hij voerde om dit te bereiken en hoe hij diplomatiek bedreef met het gestelde doel.

1. Macedonische belangen in Thessalië

Thessalië was lange tijd een van de meest welvarende gebieden in de Griekse wereld geweest. Ook in de tijd van Philippos II was het gebied een belangrijk politiek, economisch en militair centrum.² Deze rijkdommen had het gebied onder meer te danken aan haar gunstige geografie en klimaat. Thessalië kende namelijk in tegenstelling tot de zeer bergachtige rest van Griekenland grote uitgestrekte vlaktes.³ Hoewel het gebied voor het grootste deel uit vlaktes bestond werd het omringd door hellingen van de Ossa en Peliongebergtes.

1.1 Thessalië: klimaat, landschap en landbouw

Het klimaat in deze periode was iets milder dan dat het nu is. In de loop der tijd is het gebied bijna volledig ontbost. Evenals Macedonië kende Thessalië een klimaat dat meer leek op het klimaat van de hedendaagse Balkanlanden dan op de Peloponnesos.⁴

Al met al kende Thessalië uitgestrekte vruchtbare en vlakke gebieden waar veel gewassen op konden verbouwd en waar extensieve veeteelt kon worden bedreven. Door het late ontstaan van *poleis* in Thessalië waren slechts een aantal invloedrijke families aanwezig die grote stukken land bezaten en hier zowel graan als wijn op verbouwden.⁵ Het klimaat was echter ongeschikt, dat wil zeggen te mild, voor het verbouwen van olijven.⁶ Ook in het hedendaagse Thessalië is hier nog weinig van te vinden hoewel het door de opwarming van het klimaat wel toeneemt.

In verscheidene bronnen, onder andere munten met beeltenissen van ruiters, komt naar voren dat de Thessaliërs in heel Griekenland bekend stonden om de paarden. Ook de kracht van de cavalerie was ongeëvenaard in de Griekse wereld. Deze cavalerie heeft nog lang zijn sporen nagelaten in de Griekse oorlogsvoering, zowel Philippos II als zijn zoon Alexander de Grote gebruikten voornamelijk Thessalische cavalerie op zijn veroveringstochten en het is niet onaannemelijk dat ook latere Macedonische koningen uit de Antagonidische dynastie deze traditie voortzetten.

In de tijd van Philippos II moet Thessalië ook veel bossen hebben gekend. Het probleem was echter dat deze bossen niet in de buurt van de kust lagen zoals wel het geval was in Macedonië.⁷ Omdat hout over land moeilijk te vervoeren was, is de handel in hout, en

² Cawkwell, *Philip of Macedon* 58-59.

³ H.D. Westlake, *Thessaly in the Fourth Century B.C.* (Londen 1969) 1-3.

⁴ E.N. Borza, *In the Shadow of Olympus* (Princeton 1990) ; Westlake, *Thessaly* 2-6.

⁵ R. Sealy, *A History of the Greek City-States ca. 700-338 B.C.* (Berkely 1976) 18-19.

⁶ Westlake, *Thessaly* 4.

⁷ *Ibidem* 7.

daarmee de Thessalische scheepsbouw, waarschijnlijk nooit van de grond gekomen. Hierdoor kon het gebied ondanks haar vooraanstaande positie op het gebied van landbouw en cavalerie geen groot imperium opbouwen. De mogelijkheden om scheepshout te importeren waren daarnaast naar alle waarschijnlijk ook niet aanwezig. De literatuur vermeldt nergens in Thessalië de ontdekking van een goud- of zilverader of iets anders waardevols zoals in Athene de basis werd voor het imperium.

1.2 Amphiktyonie

Naast de economische belangen die hierboven geschetst zijn, had Philippos II ook op het vlak van diplomatiek belang bij incorporatie van Thessalië. Lange tijd was Thessalië een van de machtigste gebieden in de Griekse wereld. Dit was mede te danken aan de zoals voormeld aangegeven ontwikkelingen in de landbouw en in het leger. Het mocht als Griekse federatie van stammen daarom plaatsnemen in de *amphiktyonie*. Dit was een raad die oorspronkelijk zorg moest dragen voor de bescherming het heiligdom van Demeter in de buurt van Thermopylai, maar later controle over het Pan-Helleense heiligdom van Apollo te Delphi op zich nam.⁸ In deze raad was sprake van grote Thessalische invloed. Na de Eerste Heilige Oorlog (595-585 v. Chr.) werd er zelfs gesproken van een Thessalisch rijk in het noorden van Griekenland.⁹

In de vierde eeuw voor Christus lagen de machtsverhoudingen anders, maar was de aanwezigheid van Thessalische invloed in de *amphiktyonie* nog steeds groot, ondanks de Thebaanse heerschappij in de regio.¹⁰ Het feit dat de raad als beschermer van een Pan-Helleens heiligdom werd beschouwd gecombineerd met theorieën over de Philhelleense imperialistische agenda van Philippos II past goed in het kader van de Macedonische belangen in Thessalië.

Philippos II kon, door zijn machtstentakels uit te strekken in Thessalië, invloed krijgen binnen de *amphiktyonie* en daarmee de Griekse politiek sterker beïnvloeden. Hij kreeg inspraak over hoe een Pan-Helleens heiligdom beschermd diende te worden. Zijn ambitie om als Griek gezien te worden nam hierdoor een grote stap voorwaarts. De bewaker van Delphi was namelijk ook meestal de heerser over de Grieken.¹¹ Dit was iets wat niet onopgemerkt bleef bij een redenaar als Isokrates.

⁸ Sealy, *A History of the Greek City-States* 35.

⁹ Westlake, *Thessaly* 29.

¹⁰ T. Buckley, *Aspects of Greek History 750-323 BC: A source-based approach* (Londen 1996) 472-473.

¹¹ Cawkwell, *Philip of Macedon* 68.

De vraag is echter hoe Philippos II de Thessaliërs zover kreeg. Het gebied was indertijd niet meer zo machtig als een ruime eeuw daarvoor, maar de macht die het uitoefende in de regio mag niet onderschat worden. Het gebied kon theoretisch gezien prima een eigen imperium onderhouden. Het is daarom van belang om de maatschappelijke structuur van de Thessalische bevolking te onderzoeken om hier een antwoord op te kunnen krijgen.

2. Maatschappelijke structuur

De manier waarop Philippos II aan de macht kwam in Thessalië is op zijn minst opvallend te noemen. Het gebied was eeuwenlang een van de machtigste Griekse gebieden geweest, maar leek zich in de tijd van Philippos zonder slag of stoot neer te leggen bij een onderwerping aan Macedonisch gezag. De vraag die daarom gesteld moet worden is of de Macedonische en Thessalische maatschappijen in deze periode sterk op elkaar leken.

2.1 Bevolkingsopbouw van Thessalië

In tegenstelling tot de zuidelijker gelegen Griekse gebieden was de Thessalische samenleving meer tribaal georganiseerd, een overblijfsel van de invloed vanuit contemporain Macedonië in de Myceense periode.¹² Slechts in het uiterste zuidoosten ondervond de vroege Thessalische samenleving invloeden van de Myceens-Griekse beschaving.¹³ Dit is ook terug te zien in vondsten die zijn gedaan in Pharsalos, het huidige Farsala, dat al in antieke tijden een *polis* was.

Dat in Thessalië een tribale en later een feodale samenleving ontstond heeft te maken met de geografie volgens Westlake:

“Thessaly was geographically well suited to the feudal system which ethnic circumstances produced.”¹⁴

De gegoede families konden in deze geografische omstandigheden grote stukken land bebouwen met hulp van de lagere klassen, *penestai* genoemd¹⁵. In de rest van het bergachtige Griekenland zorgde gebrek aan landbouwgrond daarnaast regelmatig voor economische crises die hier niet voorkwamen. Deze theorie is in feite de enige verklaring voor de standensamenleving die wij aantreffen in de Thessalische samenleving in de tijd van Philippos II en daarvoor. Het ontstaan van deze standen is geheel onduidelijk omdat het ter beschikking staande archeologische bewijsmateriaal summier en tegenstrijdig is.¹⁶

Waar geen twijfel over is, is de positie van *tagos* in de Thessalische machtsstructuur. Dit was een gekozen monarch die bevelhebber was van het leger voor zolang een oorlog duurde. Omdat het meestal een grootgrondbezitter betrof die verkozen werd voor dit ambt, lukte het deze meestal om de titel zijn hele leven te dragen.¹⁷ Uit dit feit kan worden geconcludeerd dat net als in Macedonië bij de monarch het geval was, een *tagos* wel een

¹² Westlake, *Thessaly* 21.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem 22.

¹⁵ Sealy, *A History of the Greek City-States* 18.

¹⁶ Ibidem 23.

¹⁷ Westlake, *Thessaly* 26

legitieme basis had, maar dat dit niet in de weg zat bij het uitoefenen van macht over de *penestai*.

Ondanks het feit dat Macedonië als niet-Grieks werd beschouwd, al stemden de Macedonische monarchen hun beleid wel af op het Helleense ideaal, Philippos II en Alexander de Grote inclusief, is dus een opvallende parallel te duiden. De monarch in Macedonië stond net als de *tagos* in Thessalië in het centrum van de macht. Ondanks dat waren zij slechts in oorlogstijd absoluut heersers. In tijden van vrede was het gewone volk zowel in Macedonië als in Thessalië relatief onafhankelijk van het centrale gezag. Een voorbeeld hiervan is de *tagos* Daochos I die het ambt bekleedde ten tijde van de Peloponnesische oorlog. Hij claimde dat Thessalië, in deze tijd verbonden in een alliantie met Athene, om deze reden in oorlog was met Sparta. Hij had dus het wettelijk recht om *tagos* te blijven. Zijn macht was echter zo minimaal dat niemand hierover klaagde.¹⁸ Dit laatste is in tegenspraak met de positie van de Macedonische monarch die beduidend sterker was, met name in de periode vanaf Archelaos' koningschap. Verder is nog een opvallende overeenkomst te noemen. De Thessalische *tagos* werd weliswaar verkozen door de federatie van steden in het gebied, maar het had ook een sterk dynastiek karakter. Vanaf het begin van de vierde eeuw voor Christus tot het moment dat Philippos II aan de macht kwam, werd Thessalië bestuurd door een *tagos* uit de familie van Jason van Pherai. In Macedonië werd de koning ook verkozen, in dit geval door het leger, en ook hier was sprake van een dynastieke opvolging.

Een verschil in bestuur was echter het fenomeen van de tetrarchie. Het gebied dat Thessalië wordt genoemd was in vreedstijd verdeeld in vier bestuurseenheden, in deze periodes had de *tagos* juridisch gezien dus geen macht over de bevolking maar behoorde deze toe aan de zogenaamde *klèroi*, de grootgrondbezitters.¹⁹

In het kort zat de Thessalische standensamenleving als volgt in elkaar: aan de top van de piramide stond de *tagos*. Deze was in principe de eerste onder zijn gelijken, zoals ook terug te vinden is in het Macedonische koningschap die de eerste was onder de Macedonische adel. Hetzelfde geldt voor de Thessalische top van de bestuurlijke piramide. De Thessalische adel, die op gelijke voet stond met de *tagos* oefende macht uit op de vrije, kleinschalige boerenstand en op de *penestai*. Deze laatste stand maakte het grootste deel van de bevolking uit en werd veelal vergeleken met de Spartaanse Heloten. Het feit dat Plato schrijft dat

¹⁸ Ibidem 26-27.

¹⁹ Ibidem.

opstanden niet vaak voorkwamen impliceert echter dat de situatie van de *penestai* een stuk beter was dan die van de Heloten in Sparta.²⁰

Ook hierin lag een zekere kracht van de Thessalische militaire en economische macht. Omdat de macht van de Thessalische adel voornamelijk gebaseerd was op het aantal *penestai* dat afhankelijk van hen was. Normaal gesproken hoefden zij niet te dienen in het leger, maar was hun aanwezigheid van grote waarde voor Thessalië als geheel. Omdat het voornamelijk boeren waren, kon zelfs in oorlogstijd geoogst worden en was zelden sprake van een gebrek aan manschappen in het leger enerzijds en een gebrek aan landarbeiders aan de andere kant.²¹ Dit kan daarom ook worden aangevoerd als één van de redenen voor het succes van de Thessaliërs vanaf de zesde eeuw voor Christus tot de tijd van Philippos II. Het was ook deze vorm van organisatie die ervoor had gezorgd dat de verschillende Thessalische stammen veel macht konden krijgen in het noorden van Griekenland en de hierbij behorende zeggenschap in de hierboven beschreven *amphiktyonie*.

2.2 Philippos II als leider van Thessalië

In de vijfde eeuw voor Christus, de klassieke periode in Athene, was de Thessalische macht op zijn top. In de hierop volgende periode werden de opkomende democratieën in steeds grotere mate een bedreiging voor de Thessaliërs. Tegelijkertijd was ook sprake van een grote rivaliteit tussen de verschillende adellijke families die het functioneren van de constitutie ondermijnde.²²

De strijd ging over het ambt van *tagos*. Door verschillende schandalen, onder andere een resultaat van een samenzwering met de Perzen, werd de macht van de verschillende families ondermijnd en kwam het fenomeen van de *poleis* ook in Thessalië sterk op. Steden als Larissa, Pherai en Pharsalos zijn voorbeelden hiervan. De besturen in deze steden zorgden voor een relatief snelle urbanisatie door *penestai* vrij te laten en burgerrechten te geven.²³

Dit zou een van de redenen kunnen zijn dat de Thessalische constitutie niet meer functioneerde als voorheen. Het feit dat *penestai* werden toegelaten tot de vrije Thessalische bevolking leidde ertoe dat tekorten ontstonden aan arbeidskrachten in de landbouw. De

²⁰ Plato, *Leg.* 776 d.

²¹ Westlake, *Thessaly* 28-29.

²² *Ibidem* 29-30.

²³ *Ibidem* 35.

voedselproductie kwam daardoor in oorlogstijd stil te liggen waardoor het leger moest inkrimpen zoals ook in verscheidene bronnen naar voren komt.²⁴

Met de uitbraak van de Heilige Oorlog, als gevolg van een conflict over het heiligdom van Apollo in Delphi, en een inval van een leger van de Phokiërs werd de zwakte van het Thessalische leger pijnlijk duidelijk. Philippos II hielp echter bij het verslaan van het leger dat onder leiding stond van de laatste tiran van Pherai: Lykophron. Philippos II was in dit geval niet zomaar een bondgenoot meer. Hij was door de Thessaliërs als onderdeel van een federaal besluit verkozen tot militair leider. Dit leverde hem de titel *archon*, heerser voor het leven, en bepaalde het lot van Thessalië voor de volgende anderhalve eeuw.²⁵ Bij de Slag op het Krokusveld in 352 v. Chr. overwon hij de Phokiërs en werd hij feitelijk de algemeen leider van een geünificeerd Macedonië en Thessalië.

Zoals eerder vermeld had Thessalië een grote stem in de *amphiktyonie* omtrent het Pan-Helleense heiligdom van Apollo in Delphi. Dit was een raad waarin alleen Griekse *poleis* of federaties waren vertegenwoordigd. Philippos II stond hier als monarch van Macedonië daarom buiten, maar toen hij leider werd van de Thessaliërs kreeg hij toch inspraak hierin. Bovendien had hij niets meer te duchten van een eventuele Thessalische inval waar onder leiding van Jason van Pherai, in de tijd van Amyntas, nog sprake van was geweest.²⁶

In veel literatuur over Philippos II en een aantal van zijn voorgangers wordt gesproken over een Pan-Helleens diplomatiek beleid om aansluiting te krijgen bij de Griekse wereld. Klassieke auteurs als Demosthenes en Isokrates speelden een belangrijk onderdeel in de verspreiding van dit beeld. Een belangrijk element hiervan zou in dat geval de Thessalische incorporatie bij Macedonië zijn geweest. Tevens claimde de familie waar Philippos II toe behoorde af te stammen van Herakles en Temenos die afkomstig waren uit Argos.

²⁴ Cawkwell, *Philip of Macedon* 61-65.

²⁵ G. Cawkwell, 'Philip and the Amphictyonic League', in M.B. Hatzopoulos en L.D. Loukopoulos (eds.), *Philip of Macedon* (Londen 1981) 78-81

²⁶ Westlake, *Thessaly* 85-87

3. De heilige oorlog (356-346 v. Chr.)

In de oude Griekse geschiedenis zijn rondom het heiligdom van Delphi drie oorlogen uitgevochten. De laatste hiervan werd uitgevochten tussen 356 en 346 v. Chr. om een conflict tussen de *Amphiktyonie* en de Phokiërs. De *Amphiktyonie* werd in het begin voornamelijk gerepresenteerd door de Thebanen, maar later door de – niet Griekse – Macedoniërs onder leiding van Philippos II. Deze oorlog was een belangrijke ontwikkeling in het proces rond de annexatie van Thessalië door Macedonië, maar ook in de relatie met Athene zoals later zal blijken.

3.1 Oorzaak en het begin van Macedonische bemoeienis

In de meeste literatuur wordt de oorzaak van de Derde Heilige Oorlog bij de Phokiërs gelegd. Zij zouden land die binnen het heiligdom van Delphi lag gebruiken voor de landbouw, iets wat als een doodzonde werd beschouwd. De Thebanen waren de eersten die de Phokiërs hiervan beschuldigden, waarschijnlijk om hun controle over centraal Griekenland te herstellen nadat ze in 357 v. Chr. uit Euboea waren verjaagd en uit wraak omdat de Phokiërs niet meevochten bij de laatste invasie op de Peloponnesos in 362 v. Chr.²⁷

Onder invloed van de Thebanen verklaarde de *Amphiktyonie* de oorlog aan de Phokiërs die om deze reden genoodzaakt waren om financiële middelen te lenen uit het heiligdom om een leger op de been te brengen, tot grote ontsteltenis van de Griekse opinie.²⁸ Na een aantal successen op leden van de *Amphiktyonie*, waaronder Thessalië, werden de Phokiërs verslagen door Boeotië in 354 v. Chr. Een beslissende nederlaag was dit echter niet. Onder leiding van Onomarchos werd Termopylai ingenomen en vervolgens een bondgenootschap met Pherai gesloten.

De Thebanen zagen Onomarchos machtiger worden en de Thessaliërs zagen de bondgenoot Pherai machtiger worden waarna zij zich beiden wendden naar Philippos II die, in de vraag om zich met zijn leger te mengen in de oorlog, een kans zag om meer invloed te krijgen in Griekenland.²⁹ Na een tweetal nederlagen in 353 v. Chr. was Philippos II, veroorzaakt door een tekort aan manschappen, genoodzaakt zich terug te trekken in Macedonië. Het jaar daarna was dit probleem opgelost en met de hulp van de Thessaliërs

²⁷ Buckley, *Aspects of Greek History* 472; Sealy, *A History of the Greek City-States* 444-445.

²⁸ Buckley, *Aspects of Greek History* 472.

²⁹ Westlake, *Philip of Macedon* 61-62.

versloeg hij de Phokiërs en Pherai in de slag op het Krokusveld.³⁰ Als dank voor de inmenging in de strijd werd Philippos II in Thessalië benoemd tot legerbevelhebber, *tagos*.

Nadat Philippos II de orde in Thessalië had herstelt trok hij meteen verder zuidwaarts, in de richting van Thermopylai dat ook nog door de Phokiërs was bezet. Met deze daad komt de relatie met Athene ter sprake, die al sinds 355 v. Chr. een bondgenootschap hadden met de Phokiërs, evenals veel andere staten in het zuiden van de Griekse wereld.³¹ Iets wat waarschijnlijk veroorzaakt werd door het feit dat deze staten ondervertegenwoordigd waren in de Amphiktyonie.

3.2 De botsing tussen Athene en Philippos II

Het conflict tussen Athene en Macedonië was al ouder dan de Derde Heilige Oorlog, maar is in dit geval wel van belang. Athene had al sinds 437 v. Chr. invloed gehad in de stad Amphipolis en het omliggende gebied. Tot Perdikkas, de vader van Philippos II, de stad innam heerste hier dan ook een vreedzame situatie en gold de stad als belangrijke haven om handel te drijven tussen Macedonië en Athene. Perdikkas had echter in een eerder stadium troepen gelegerd in de stad, tot ergernis van de Atheners.

Volgens Diodorus verkeerde Macedonië in een crisis in de tijd dat Philippos II de troon overnam van Perdikkas. Het land werd geplunderd door de Paeoniërs, het leger was verslagen door de Illyriërs en bovendien stond het land op slechte voet met de Thraciërs.³²

Het eerste wat nodig was om deze periode te overleven was rust volgens Philippos II. Een belangrijk onderdeel van het creëren van rust was dan ook het terugtrekken van de gelegerde troepen in Amphipolis. Op deze manier zou Philippos voorkomen dat het conflict met deze mogendheid nog hoger zou oplopen. Door een grote reorganisatie van het leger en het omkopen van de Thracische koning legde hij vervolgens de fundamenten voor een hernieuwde macht in het Noord-Griekse gebied. Na enkele strategische huwelijken, waarover later meer, was voor het eerst sprake van een geünificeerde Macedonische staat en lagen alleen de Griekse kolonies Pydna en Methone aan de kust buiten zijn invloedssfeer.³³

De preparatie voor verdere uitbreiding van de macht was in 357 v. Chr. klaar en de eerste actie ter uitbreiding van deze invloed was de herovering van Amphipolis. De Atheners ondernamen hiertegen geen actie omdat zij met Philippos waren overeengekomen dat Pydna

³⁰ Diodorus, *Library* 16.35.3-6.

³¹ Sealy, *A History of the Greek City-States* 448.

³² Diod., *Library* 16.6.2.

³³ Buckley, *Aspects of Greek History* 468-470

zou worden geruild tegen Amphipolis, een afspraak die door Philippos II sterk werd vertraagd. De reden hiervoor was dat de Chaldiciërs, onder leiding van Olynthos, een alliantie zochten met Athene, iets wat hij pertinent wilde voorkomen omdat deze alliantie machtiger zou zijn dan hij. Athene weigerde dit omdat zij Philippos verder van zich af wilden drijven omdat de kans dat zij Amphipolis terug zouden krijgen geminimaliseerd zou worden.³⁴ Deze redenering van Buckley gaat wat minder ver dan die van Sealy. Sealy stelt namelijk dat Olynthos en Macedonië een bondgenootschap sloten tegen Athene. Omdat Philippos II in een later stadium Chaldicië verovert, zou dit verraad betekenen. Verraad is iets dat niet geheel past in de diplomatieke zetten van Philippos, omdat het ook in latere stadia moeilijker zou worden om bondgenootschappen aan te kunnen gaan,

De uitkomst van dit machtspeletje, zoals Buckley het schetst, dat gespeeld werd door Philippos was dat Athene zowel Pydna als Amphipolis kwijt was evenals een bondgenootschap met de Chaldiciërs die nu samenwerkten met Philippos. Door dit bondgenootschap was het voor de Macedoniërs ook mogelijk om de invloed in Thracië uit te breiden. De relatie met Athene was echter op scherp gezet en met het begin van de Derde Heilige Oorlog schaarde Athene zich evenals veel *poleis* op de Pelopponesos, al was het passief, achter de Phokiërs. De Atheners kwamen de Phokiërs pas te hulp toen Philippos II Thermopylai dreigde in te nemen en zich op die manier een toegang zou verschaffen naar de Zuid-Griekse staten.

Over de manier waarop de Atheners reageerden op de bewegingen van de Macedoniërs en hoe verschillende redenaars hierover dachten wordt in 4.3 meer aandacht besteed in het kader van het Pan-Hellenisme.

3.3 De afloop

De Derde Heilige Oorlog was een ingewikkeld conflict tussen veel partijen met verschillende belangen. De hoofdrolspelers waren uiteindelijk Macedonië, Athene, Phokis en in mindere mate Thebe. Athene had in samenwerking met de Phokiërs de belegering van Thermopylai, de enige pas tussen noord en zuid Griekenland belegerd omdat Philippos II met een gecombineerd Macedonisch-Thessalisch leger de pas dreigde in te nemen.

Door de adequate belegering was deze poging hopeloos en Philippos II trok het leger dan ook terug, waarna de Atheners een vredesdelegatie bestaande uit Demosthenes, Aischynes en Philokrates naar Philippos II stuurden. De laatste eiste dat Athene alle claims op

³⁴ Ibidem.

Amphipolis zou laten varen waarna het drietal terugkeerde naar Athene, met een Macedonische delegatie om het voorstel daar voor te leggen. Demosthenes probeerde de Atheense *ekklèsia* ervan te overtuigen dat Philippos II nooit akkoord zou gaan met een vrede met alle Griekse staten, inclusief Phokis. Uiteindelijk waren de voorwaarden van het verdrag van Philokrates, zoals het genoemd werd, dat Athene al haar claims op Amphipolis zou opgeven en een bondgenootschap zou aangaan met Macedonië. Hiermee was de Derde Heilige Oorlog weliswaar afgelopen in 346 v. Chr., het conflict tussen Athene en Macedonië was nog volop aan de gang.³⁵

Het verdrag was nog maar net getekend toen de Atheners, onder leiding van Demosthenes al spijt hadden van de voorwaarden. Wetende dat Philippos II op campagne was in Thracië zonden ze daarom opnieuw een delegatie, wederom met Demosthenes en Aischynes, naar Macedonië. Dit deden ze op hun gemak, Philippos II was immers in Thracië. Eenmaal in Pella aangekomen bleek dat Athene niet de enige *polis* was die een delegatie had gestuurd. Het duurde vervolgens drie maanden voor Philippos II terug was waarna deze de onderhandelingen bleef vertragen en ondertussen een expeditie naar het nu onbewaakte Thermopylai had gezonden. De pas werd ingenomen en de Zuid-Griekse wereld lag open voor Philippos II. Door de vrede die was gesloten stond Athene echter machteloos.

Demosthenes greep vervolgens iedere mogelijkheid en beweging van Philippos II aan met zijn volgelingen om de oorlog te hervatten. Uiteindelijk lukte het Demosthenes pas in 338 v. Chr. om een eind te maken aan de vrede van Philokrates door de Thebanen te overtuigen een bondgenootschap aan te gaan met Athene tegen Philippos II toen de laatste een wijziging wilde doorvoeren in het vredesverdrag. Hij versloeg vervolgens de gecombineerde troepen van Athene en Thebe bij Chaironea en richtte de Korinthische Bond op. De algemene gedachte achter deze bond was het bewaren van vrede in Griekenland zodat gezamenlijk ten strijde kon worden getrokken tegen Perzië, een gedachte van Isokrates.³⁶

³⁵ Cawkwell, *Philip of Macedon* 112-113.

³⁶ *Ibidem*; Isoc 4.15; Isoc. 5.9; Isoc. 5.16.

4. De Philhelleense politiek van Philippos II

Het Philhelleense of Pan-Helleense beleid dat Philippos II ogenschijnlijk uitvoerde uitte zich op allerlei vlakken. Naast de diplomatieke betrekkingen met Thessalië die later leidden tot incorporatie bestond een grote religieuze component. Het heiligdom van Zeus in Dion kan enige opheldering geven als het gaat om het ritueel binnen het beleid van Philippos II. Dion was namelijk een heiligdom vlakbij de Griekse heilige berg, de Olympos. Hoewel het Philhelleense beleid van Philippos II in allerlei gebieden in goede aarde viel, was dit niet het geval in Athene. De Atheense redenaar Demosthenes was bijvoorbeeld een fel tegenstander van de machtsuitbreidingen van Philippos II en daarmee leider van het Atheense verzet.³⁷

4.1 De Pan-Helleense heiligdommen

Wat de Pan-Helleense Spelen te maken hebben met het Pan-Helleense beleid van Philippos II verdiend nadere uitleg. Daarvoor is van belang om dieper in te gaan op hetgeen deze spelen precies inhielden op politiek en religieus gebied. Als wordt gesproken over Pan-Helleense Spelen, dan gaat het over de vier grote festivals verspreid door Griekenland. Dit zijn de Olympische Spelen in Olympia ter ere van Zeus, de Pythische Spelen in Delphi ter ere van Apollo, de Isthmische Spelen vlakbij Korinthe ter ere van Poseidon en de Nemeïsche Spelen in Nemea, ook ter ere van Zeus.

Hoewel het niet zo is dat al deze vier heiligdommen in de praktijk wel echt Pan-Helleens waren, bij ieder heiligdom hadden bepaalde *poleis* meer inspraak dan bij anderen, was dit destijds in theorie wel zo, althans dit wordt nergens verworpen.³⁸ Het feit dat Alexander II er veel aan was gelegen dat hij mee mocht doen aan de Olympische Spelen spreekt voor dit feit. Opvallend is echter dat het heiligdom van Delos veel meer een Pan-Helleens publiek trok dan de heiligdommen in Isthmia of Nemea.³⁹

Daarentegen was het wel zo dat een federatie als Thessalië meer invloed had in het bestuur van het heiligdom van Olympia dan een *polis* op de Peloponnesos en dat een *polis* op de Peloponnesos meer invloed had in het bestuur van het heiligdom van Isthmia dan een Noord-Griekse staat. Hierbij moet wederom worden gedacht aan de Thessalische macht in de amphiktyonie en de invloed van Korinthe in Isthmia. Volgens Roux kon een heiligdom

³⁷ D.M. MacDowell, *Demosthenes the Orator* (Oxford 2009) 350-351.

³⁸ M. Scott, *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods* (Cambridge 2010) 256-267.

³⁹ *Ibidem*.

slechts écht Pan-Helleens zijn als de *polis* waar het van afhankelijk was zwak genoeg was om geen gevoelens van jaloezie op te wekken bij andere *poleis*.⁴⁰

Het begrip Pan-Hellenisme is simpelweg omstreden omdat het onhaalbaar was. De Noord-Grieken stonden heel anders in deze theorie dan de Zuid-Grieken. Dit is iets wat Isokrates waarschijnlijk ook al door had toen hij zonder de theorie bij naam te noemen – hij noemt het zijn ‘discours’ – opriep tot militaire unificatie onder leiding van een kampioen.⁴¹ Het begrip Pan-Hellenisme werd niet veel gebruikt door de Grieken zelf, maar lijkt meer een construct te zijn geweest van de Romeinen om in hun eigen behoeften te voorzien.⁴²

Uit de periode dat Philippos II de macht had in Griekenland, tot zijn dood, was sprake van een groei in financiële en materiële middelen voor de Pan-Helleense heiligdommen. Volgens de moderne definitie, een heiligdom voor de hele Griekse wereld, werden Nemea en Isthmia vele malen Pan-Helleenser en trokken tijdens de Spelen beide meer bezoekers dan eerder het geval was geweest en ook uit meer streken dan voorheen.⁴³

In feite kan gesteld worden dat in de tijd van Philippos II in de praktijk twee Helleense sferen bestonden. De Zuid-Griekse staten waren meer gericht op de grote heiligdommen in Nemea en Isthmia terwijl de Noord-Griekse staten meer hadden met Delphi en Olympia. Dit wil niet zeggen – iets dat voornamelijk geldt voor Delphi - dat de Zuid-Grieken geen waarde hechtten aan de Noord-Griekse heiligdommen en vice versa, maar de prioriteiten van de verschillende *poleis* lagen dichterbij huis. In theorie was ieder Pan-Helleens heiligdom namelijk evenveel waard.

Philippos II heeft in feite gezorgd dat deze laatste theorie werkelijkheid werd zoals is aangetoond met de stijgende bezoekersaantallen in Isthmia en Nemea. De vraag of dit beleid, met de Korinthische bond als sluitstuk, echt Pan-Helleens kan worden genoemd is echter niet te beantwoorden omdat dit in de Griekse wereld nooit op die manier werd benoemd en omdat met name de Romeinen deze theorie, die wel bedacht is door een Griek (Isokrates), aan het fenomeen hebben verbonden.

4.2 Dion

Philippos II was niet de eerste Macedonische koning die zeer Philhelleens leek ingesteld. Een belangrijke voorganger, Alexander II, was dit ook. Hij was het die, met de claim dat hij voortkwam uit een geslacht dat zijn wortels kende in het Griekse Argos, mee mocht doen aan

⁴⁰ G. Roux, ‘Politique et religion: Delphes et Délos à l’époque archaïque’, in *Proceedings of the VII Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies (vol. I)*, ed. J. Harmatta. (Budapest 1984) 105.

⁴¹ Isoc 4.15; Isoc. 5.9; Isoc. 5.16.

⁴² Scott, *Delphi and Olympia* 262.

⁴³ *Ibidem* 269.

de Olympische Spelen. Toch waren de Macedoniërs in de ogen van de Grieken, in die tijd ook in de ogen van Isokrates, barbaren.⁴⁴

Een andere voorganger van Philippos II, Archelaos, deed dit eerder al op een andere manier. Hij organiseerde zijn eigen variant op de Olympische Spelen ter ere van Zeus in Dion, een plaatsje dat aan de rand van de Macedonische invloedssfeer is gelegen. Archelaos is het uiteindelijk gelukt om de Macedonische reputatie als cultureel achtergesteld gebied te doen vergeten, al bleven de Macedoniërs in de ogen van de Grieken barbaren.⁴⁵ Ondanks dat was Macedonië na Archelaos uitgegroeid tot een macht die zeker enige aantrekkingskracht had op de Zuid-Griekse staten.⁴⁶ Dit kwam mede door het feit dat Macedonië een bosrijk gebied was en veel hout leverde aan marine imperia als dat van Athene, maar daarover meer in de volgende sectie.

De vraag die George Cawkwell stelt is wat Dion en de aldaar gehouden spelen ter ere van de oppergod Zeus voor Philippos II betekenden. Was het slechts een methode om de macht van de Macedonische vorst kenbaar te maken aan de eigen bevolking of was het een manier om zijn pro-Griekse, dat wil zeggen zijn streven naar Griekse eenheid die later vorm kreeg in de Korinthische Bond, houding uit te stralen en om *goodwill* te kweken bij de Zuid-Griekse staten?⁴⁷

Over de betekenis van Dion binnen het Pan-Hellenisme is echter weinig bekend. De enige literatuur over Dion is geschreven door Dimitrios Pandermalis en gaat over het museum en de archeologische site. Wat echter opvallend is, is het feit dat Dion één van de weinige heiligdommen was in het oude Macedonië. Dat dit enige bekende heiligdom vervolgens gewijd was aan Zeus, naast oppergod ook de god van de monarchie, spreekt tegen de aanname dat de spelen in Dion een Pan-Helleens karakter hadden of dat Philippos II hiermee zijn Griekse afkomst probeerde te benadrukken als afstammeling van Herakles en daarmee ook van Zeus. In de rest van de Griekse wereld, inclusief Thessalië was de monarchie een minderwaardige, barbaarse staatsvorm. Over het algemeen wordt aan de hand van deze redenering aangenomen dat nergens in de Griekse wereld Zeus stadsgod was.

Om het Pan-Hellenisme op het religieuze vlak te kunnen duiden moet daarom gekeken worden naar heiligdommen buiten Macedonië, maar waar veel meer informatie over te vinden is, te weten Olympia en Delphi. Het blijkt dat Philippos II aan een heiligdom als Delphi veel meer waarde hechtte dan aan het Macedonische Dion. Weinig aanwijzingen spreken voor de

⁴⁴ Cawkwell, *Philip of Macedon* 22-23.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem 25.

⁴⁷ Cawkwell, *Philip of Macedon* 51.

aanname dat Philippos II Dion gebruikte om zijn Pan-Helleense politiek uit te voeren. Hij was uit op invloed op het bestuur van een heiligdom via welke hij invloed kon uitoefenen op de Griekse politiek. Wederom komt de Amphiktyonie in het verhaal voor, waarin Philippos II via de Thessaliërs macht kon uitoefenen op de andere Griekse staten als dank voor Macedonische hulp in de Heilige Oorlog tegen de Phokiërs⁴⁸

Het heiligdom in Dion en de hierbij behorende rituelen en festivals zijn daarom waarschijnlijk een middel geweest om de inheemse Macedoniërs te imponeren. Het zou zo kunnen zijn dat Philippos II Dion gebruikte om de eigen bevolking te Helleniseren, niet om de Grieken ervan te overtuigen dat hij Grieks was. Dit is een indirecte vorm van het pan-Hellenisme. Door als koning de eigen bevolking, de Macedoniërs, te vergrieksen met brood en spelen, werd het gemakkelijker gemaakt voor de Zuid-Griekse staten om Philippos II als een Helleens monarch te zien. Om antwoord te geven op de vraag van Cawkwell kan daarom gesteld worden dat het heiligdom in Dion door de Macedonische vorst werd gebruikt om de eigen bevolking te imponeren. Daarbij werd getracht op een Helleense manier macht uit te stralen zodat het barbaarse karakter van de Macedoniërs in de ogen van de Grieken, verminderd werd.

De rol van Dion in het Pan-Helleense beleid van Philippos II was in conclusie niet primair te noemen. Zeggenschap in de amphiktyonie was van veel grotere waarde voor Philippos II omdat hij daarmee zeggenschap kreeg over Pan-Helleense heiligdommen in de Griekse wereld. Dit neemt echter niet weg dat de rol van Dion onbelangrijk was. Door de ligging aan de voet van de Olympus maar toch nog in Macedonië, kon het worden gebruikt om de eigen bevolking te Helleniseren en het barbaarse karakter te laten afnemen. Dit zou later goed van pas komen toen na de slag bij Chaironea de Korintische Bond werd opgericht.

4.3 De relatie met Athene

Een blik op de verschillende gebeurtenissen tussen Athene en Macedonië leert dat deze relatie sterk van karakter wisselde. Oorlogen en bondgenootschappen volgden elkaar in rap tempo op in de tijd van Perdikkas II tot Perdikkas III (454-360 v. Chr.), wat ook gevolgen had voor de reputatie van Philippos II. Zoals eerder vermeld was de redenaar Demosthenes een van de belangrijkste exponenten in het verzet tegen het gevaar van Macedonië. In de eerste *Olyntische* brief of redevoering beschrijft hij bijvoorbeeld het belang van een bondgenoot

⁴⁸Scott, *Delphi and Olympia* 133-134.

dichtbij het gebied wat Macedonië werd genoemd. Het bondgenootschap met Chaldicië, waar Olynthos lag, was in zijn ogen zeer waardevol.⁴⁹

Ook het barbaarse aspect van Philippos II komt ruimschoots aan bod in de oraties van Demosthenes. Zo wordt in de eerste Olynthische redevoering beschreven dat de redenen voor het imperialistische succes van Philippos II eigenlijk slechte eigenschappen waren. Hij zou de Atheners bedriegen.⁵⁰

Het standpunt van Isokrates hierin is geheel anders. Hoewel hij in eerste instantie Philippos II – net als Demosthenes en Thrasymachos – als barbaars neerzette, veranderde dit standpunt in 346 v. Chr.⁵¹ In 346 v. Chr. behaalde Philippos II een overwinning op de Illyriërs. Dit maakte een dermate grote indruk op Isokrates dat hij over deze overwinning schreef in termen van “heer en meester over de Illyriërs”. Hiermee gaf hij impliciet zijn positieve mening over hetgeen Philippos II voor elkaar had gekregen. De Illyriërs waren namelijk een regelmatige bedreiging geweest voor de Griekse wereld.⁵² Een bedreiging die nu tot een minimum beperkt was.

Het was zelfs de Athener Isokrates die de instelling van de Korinthische bond vervolgens initieerde. Hij stelde dat Philippos II, al wilde deze nog zo graag, niet over kon gaan tot annexatie van de Griekse staten zoals dat in Thessalië was gegaan. Zelfs behandeling als een protectoraat zou worden gevoeld als bezetting. Een Pan-Helleense bond zou om deze reden uitkomst bieden. Zo zou hij wel de militaire voordelen krijgen, maar geen ontevredenheid over het verdere bestuur.⁵³

Het feit dat zowel Demosthenes als Isokrates Atheners waren en dat zij volkomen tegengestelde meningen hadden over Philippos II, de Macedoniërs en de imperialistische koers die werd gevaren is exemplarisch voor de houding van Athene ten opzichte van Macedonië door de eeuwen heen. Er lijkt een grote verdeeldheid te zijn over het Atheense buitenlandse beleid ten opzichte van Athene.

Eenzijds kwam Demosthenes vooral met argumenten die het imperialistische beleid van Macedonië als een gevaar zag, hierbij haalde hij veelvuldig de Macedonische bezetting van Amphipolis aan⁵⁴. Anderzijds kwam Isokrates met economische argumenten.⁵⁵ Oorlog met Macedonië zou zorgen voor een handelsboycot en een gebrek aan hout voor de

⁴⁹ Macdowell, *Demosthenes the Orator* 230-232.

⁵⁰ Ibidem

⁵¹ Cawkwell, *Philip of Macedon* 22.

⁵² Ibidem 42-43.

⁵³ Westlake, *Thessaly* 213-214.

⁵⁴ MacDowell, *Demosthenes the Orator* 211.

⁵⁵ T. Buckley, *Aspects of Greek History 750-323 BC: A source-based approach* (Londen 1996) 300.

scheepsbouw. Macedonië was immers de belangrijkste houtleverancier van het Atheense imperium en speelde daarmee een sleutelrol in de bloei ervan.⁵⁶ Maar het was niet alleen hout dat Athene afhankelijk maakte van Macedonië. Doordat Philippos II na 352 v. Chr. controle kreeg over de Bosporus en Chaldicië, kreeg hij ook invloed op de graanimport in de richting van Athene. Een conflict met Macedonië zou om deze reden desastreus uit kunnen pakken.

Tevens zag Isokrates het militaire belang van Griekse eenheid om ten strijde te trekken tegen de Perzen onder leiding van Philippos II. Isokrates was dan ook één van de exponenten als het gaat om anti-Perzische propaganda.⁵⁷ Een ander argument van Isokrates was de aanname dat barbaren nooit welvarender konden zijn dan Grieken. In het geval van Macedonië, in principe barbaren, was dit echter wel het geval. Isokrates stelde daarom voor dat het daadwerkelijk Grieken waren.⁵⁸ Een verovering van Azië zou volgens hem simpelweg zorgen voor vrede tussen de Grieken. Een veroveringstocht die geleid zou moeten worden door Athene en Sparta, al veranderde hij hierover zoals bekend van mening. Philippos II was zijn uiteindelijke ‘kampioen der Grieken’.⁵⁹

Uit de geschriften van Isokrates is moeilijk te ontwaren of dit propaganda voor Philippos II is of zijn eigen gedachtegoed. Kortom, werd Philippos II beïnvloed door Isokrates om zijn Pan-Helleense beleid uit te voeren of kreeg Isokrates de opdracht van Philippos II om zijn geschriften op deze manier op te stellen? Dit is moeilijk te zeggen, al lijkt het onwaarschijnlijk dat Isokrates het niet eens was met zijn redeneringen omdat hij uit zichzelf van Athene naar Philippos II is getrokken. Bovendien wisselde hij nogal eens van ‘kampioen der Grieken’, zo waren eerder Dionysios van Syracuse en Jason van Pherai volgens hem bestemd om de campagne tegen de barbaren te leiden.⁶⁰

Demosthenes was vaak degene die het conflict met Macedonië opzocht. Hij beschuldigde Aischynes, een voorvechter van een unie met de Macedoniërs, ervan dat hij had beloofd dat Philippos II Phokis zou bevrijden, de macht van Thebe zou minimaliseren, dat hij steden als Thespiai en Plataea zou herstellen en dat hij de macht van Athene over gebieden als Euboea en Oropos zou garanderen.⁶¹

Tussen 348 en 344 v. Chr. prefereerde hij vrede met Philippos II, maar toen hij zag dat dit niet ging werken zocht hij echter weer de confrontatie die uiteindelijk leidde tot de

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ P.J. Rhodes, *A History of the Classical Greek World: 478-323 BC* (Malden 2006) 295-296.

⁵⁸ M.B. Sakellariou, ‘Panhellenism: From Concept to Policy’, in M.B. Hatzopoulos en L.D. Loukopoulos (eds.), *Philip of Macedon* (Londen 1981) 130.

⁵⁹ Ibidem 132-134 en Isoc. *To Philip* 5.9 .

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Sealy, *A History of the Greek City-States* 469-471.

ondergang van de gecombineerde Atheense en Thebaanse troepen bij Chaironea in 338 v. Chr.⁶² Zijn kritiek op de hierna tot stand gekomen Korinthische bond en Philippos' opvolger Alexander hielden hier echter niet mee op. Hij noemde Alexander bijvoorbeeld 'Margites', een mythische gek en ondernam daarnaast stappen om een Griekse opstand tegen Macedonische overheersing uit te lokken.⁶³

Een derde redenaar die de relatie tussen Athene en Philippos II beschrijft is Aischynes. Waar Demosthenes een voorstander was van de vrede van 346 v. Chr., de vrede van Philokrates, was Aischynes hier tegen. Hij gaf hiervoor als reden dat Philippos II een aantal Arkadiërs had omgekocht waardoor hij enige macht kreeg op de Peloponnesos. Daarmee zou hij doordringen tot de kern van de Griekse wereld. Dit werd door Aischynes beschouwd als een serieuze stap in de richting van totale controle over de Griekse wereld.⁶⁴ Hij was immers ondertussen al een aantal jaar, sinds 352 v. Chr., *tagos* van Thessalië.⁶⁵

Wat verder misschien bijdroeg aan het gevoel dat Athene werd bedreigd door Macedonië is dat vanaf het moment dat Philippos II invloed had in Arkadië, hij de Atheners en andere centraal-Griekse staten als Thebe, in feite had omsingeld. Hier wordt in feite niet over gesproken in de geraadpleegde literatuur, maar het is toch enigszins opvallend te noemen en het past daarnaast ook in de Pan-Helleense filosofie van Philippos II. Later bleek Aischynes een tegenstander van oorlog met Philippos II. Hij stelde bijvoorbeeld dat de Macedonische opmars een grotere bedreiging was voor de Atheense rivaal Thebe dan dat deze was voor Athene zelf en haar bondgenoten.⁶⁶ In de ogen van Demosthenes was deze ommezwaai van Aischynes merkwaardig. Hij betichtte Aischynes dan ook van corruptie door Philippos II.

Hoewel weinig bekend is over de mening van het Atheense volk zelf, kan door deze verschillende opvattingen over de relatie Macedonië-Athene wel een indirect beeld worden geschetst van de publieke opinie in Athene. Het feit dat Demosthenes de mogelijkheid was toegedaan om Aischynes aan te klagen getuigt van een behoorlijke achterban die zijn gedachtegoed steunde. Anderzijds zullen ook Aischynes en Isokrates behoorlijke steun hebben ontvangen omdat vrede zeer belangrijk was voor het afbrokkelende Atheense imperium en daarnaast ook de handelsbetrekkingen met Macedonië.

⁶² Rhodes, *A History of the Classical Greek World* 294-295.

⁶³ MacDowell, *Demosthenes the Orator* 378.

⁶⁴ *Ibidem* 315.

⁶⁵ Cawkwell, *Philip of Macedon* 61-62.

⁶⁶ MacDowell, *Demosthenes the Orator* 324-325.

4.4 De rol van Thessalië in de Atheens-Macedonische relatie

Zoals al eerder gesteld was de macht van Thessalië in de tijd van Philippos II in de Griekse wereld op haar retour. Door onenigheid binnen de verschillende families die de dienst uitmaakten in de verschillende regio's, de tetrarchieën. De juridische macht, met name de sterke positie in de amphiktyonie, van het gebied was echter nog onverminderd. De waarschijnlijkheid bestaat daarom dat de Atheners de annexatie van Thessalië door Philippos II als een grote bedreiging zagen.

Achteraf gezien is het gemakkelijk om te concluderen dat Philippos II met zijn invloed in Thessalië probeerde zijn invloed over Griekenland uit te breiden en dat het op lange termijn zelfs voordelig zou zijn om alle Griekse stadstaten in één bestuur samen te binden.

Demosthenes zag dit echter niet zo, hij was zeer gebrand op onafhankelijkheid en zag de Atheense democratie als één van de grootste overwinningen van de Griekse wereld.⁶⁷ Hij probeerde dan ook het gevaar van Macedonië duidelijk te maken door de gebeurtenissen in Thessalië. Steden als Pherai en Pasagai waren in korte tijd bij Macedonië geïncorporeerd door machtsspelletjes en soms een korte veldslag. Het algemene Atheense publiek zag dit dan ook niet meteen en Demosthenes zag het als zijn taak om de klok te luiden. Ook het feit dat Philippos II in 352 v. Chr. ziek werd was volgens hem geen garantie dat de Macedonische opmars zou stokken.

*For when it was reported that Philip was sick or dead, you thought there was no longer any occasion for sending support, men of Athens, and you gave up the expedition. But that was just the moment: if we had sent vigorous support there at that time, as we voted to do, Philip would not have survived to trouble us now.*⁶⁸

In deze toespraak beticht Demosthenes de Atheense *boulè* en *ekklèsia* in principe van het ontkennen van het gevaar dat Philippos II voor de stad vormt. Hij wijst in eerdere instantie op de gebeurtenissen rond Pherai en Pasagai en de snelheid waarmee deze steden zijn ingenomen. Hij impliceert daarbij dat dit niet de minste steden zijn, evenals Thessalië als geheel niet de gemakkelijkste tegenstander is. Wat Demosthenes in feite doet door Thessalië aan te halen, is de macht van Macedonië proberen te duiden aan het volk. Dat Thessalië een machtige staat was, was voor de Atheense bevolking namelijk wel duidelijk zoals – impliciet – te lezen valt in de teksten van Demosthenes, maar ook Isokrates.

⁶⁷ Ibidem 211.

⁶⁸ Demosthenes, *Oration 4 (First Philippic)* 3.4-5; Macdowell, *Demosthenes the Orator* 211-212.

In een van zijn speeches wordt tevens zijn mening over de positie van de Thessaliërs duidelijk. Hij beschrijft ze als ‘geboren verraders’.⁶⁹ Dit wordt onderschreven door Diodorus die meldt dat de Thessaliërs ook hun eigen leiders ombrachten.⁷⁰ Tevens meldt hij meteen hierna dat de Thessaliërs zich net zo gedragen tegenover de Grieken als tegenover de Macedoniërs. Ze bezorgen Philippos II volgens Demosthenes kopzorgen door geen tribuut te betalen waardoor Philippos’ legers van huurlingen zouden moeten gaan muiten.⁷¹

Isokrates gaat verder in op de relatie met Thebe, die hij vergelijkt met de relatie met Thessalië van Macedonië. Thebe blijkt ook zwakker dan gedacht na een nederlaag tegen de Phokiërs. Dit feit maakt dat de Thebanen ook bereidwilliger zouden zijn in een samenwerking met Macedonië om verliezen te beperken.⁷²

Diodorus beschrijft tenslotte dat de onderwerping van Thessalië na de overwinning op de Illyriërs door Philippos II, ervoor zorgde dat ook kleinere omringende Griekse staten zich *enthusiastic* overgaven aan de macht van Macedonië.⁷³ Dit gegeven onderstreept de aanname dat Thessalië nog steeds gezien werd als een voorbeeld in de Griekse wereld en daarbij de angst van Demosthenes.

De overeenkomsten in de teksten van Isokrates, Demosthenes en Diodorus over de rol van Thessalië zijn vrij gemakkelijk te duiden. Thessalië vervulde in deze tijd een voorbeeldfunctie in de Griekse wereld. Hoewel het niet meer de machtige staat was die het in de zesde en vijfde eeuw v. Chr. was, bleef deze invloed groot en met Thessalië aan Macedonische zijde kon Philippos II makkelijk doordringen tot de Griekse wereld. Dit was niet slechts te danken aan de plek die Thessalië innam in de amphiktyonie, maar ook omdat door deze onderwerping een soort kettingreactie startte. Door de overname van Thessalië zagen meer *poleis* in dat een samenwerking met Philippos II zijn vruchten af kon werpen op militair gebied, hij had immers ook de Illyriërs verslagen. Thebe is hier misschien wel het duidelijkste voorbeeld van. Na de nederlaag tegen de Phokiërs was ook Thebe, in navolging van enkele kleinere staatjes, meer naar samenwerking met Macedonië getrokken.

Isokrates en Demosthenes hadden over deze ontwikkeling vervolgens een verschillende mening. Waar Demosthenes deze ontwikkelingen als een gevaar voor de Atheense *polis* zag, vond Isokrates dit een kans op vrede en Griekse eenheid. Isokrates was

⁶⁹ Dem. *First Olyntiac* 1.22.

⁷⁰ Diod. *Book XVI* 13.2

⁷¹ Dem. *First Olyntiac* 1.23.

⁷² Isoc. *To Philip* 5.54-56.

⁷³ Diod. *Book 16*.71.1-3.

dan ook voor een unie met Macedonië zoals hij ook al in de hierboven beschreven theorie over de ‘kampioen der Grieken’ uitlegde.

5. Machtstructuur en samenleving in Macedonië

Het is ondertussen duidelijk geworden dat de Macedoniërs door de Zuid-Grieken, met de Atheners voorop, niet bepaald met open armen werden ontvangen. De Macedoniërs werden lange tijd als barbaren gezien en Demosthenes noemde Philippos II en zijn onderdanen zelfs ‘het nieuwe Perzië’. Het beeld van de Grieken over de Macedoniërs was niet bepaald positief te noemen valt hieruit te concluderen. Over hoe de Macedoniërs over de Grieken dachten is nog niet veel duidelijkheid. Philippos II zal ongetwijfeld enige bewondering hebben gehad voor de Griekse cultuur, maar hoe de *hetairoi* en het gewone volk in Macedonië over de Grieken dacht is vooralsnog niet duidelijk. Voornamelijk de reactie op de incorporatie van de Griekse Thessaliërs en de parallellen met de Macedonische samenleving moeten daarom onder de loep genomen worden. Bovendien is het belangrijk om de rol van Philippos II op het gebied van diplomatiek te belichten. Een belangrijk aspect van zijn beleid is namelijk nog niet aan bod gekomen in dit onderzoek: de huwelijkspolitiek.

5.1 Diplomatie en huwelijk

Het sluiten van huwelijken om allianties te sluiten was al eerder gebruikelijk dan Philippos II. Het sluiten van een huwelijk had als voordeel dat het naast een politieke ook een privéverbintenis tussen twee partijen werd waardoor de kinderen die hieruit voorkwamen de gebieden van hun ouders erfden. Net als zijn vader trouwde Philippos al vroeg in zijn regeerperiode. Dit deed hij met Elimia van Lyncestia om de banden met de Lyncestiërs te versterken.⁷⁴

Deze huwelijken waren voornamelijk bedoeld om de macht van Macedonië in de grensgebieden te consolideren. Dit is iets wat bij het koninkrijk van Epirus lukte, hij trouwde met de dochter van Neoptolemus I, Olympias om de alliantie met de Molossiërs, die in Epirus leefden, te versterken. Uiteindelijk zou uit dit huwelijk Alexander de Grote voortkomen.⁷⁵

Dat huwelijken niet alleen werden gesloten na het bereik van een verbond bewijst het huwelijk tussen Philippos II en de dochter van de Illyrische koning Bardyllis Audata.⁷⁶ Dit was een huwelijk dat werd gesloten nadat Philippos II de Illyriërs had verslagen waarna hij, waarschijnlijk om de rust te bewaren en de grenzen van Macedonië te consolideren, met de

⁷⁴ Cawkwell, *Philip of Macedon* 36.

⁷⁵ Paus. *Description of Greece* 1.11.

⁷⁶ W. Smith, *A dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* (Londen 1873)

dochter van de verslagen koning trouwde als een goedmakertje. Door een huwelijk kwam de aangetrouwde familie namelijk mee naar de hoofdstad Pella om aan het hof te verblijven.

Een huwelijk dat zeer belangrijk was voor de consolidatie van Macedonië was dat met Meda van Odessos. Zij was een Thracische prinses, dochter van koning Cotys, die een groot rijk regeerde. Na de moord op Cotys in 360 v. Chr. werd het Thracische gebied verdeeld door zijn zoons en begonnen interne conflicten zich in een steeds hoger tempo op te volgen. Het was voor Philippos II uiteindelijk makkelijk om het gebied, stukje voor stukje, over te nemen. Hiermee kreeg hij ook een belangrijk aandeel in de graanhandel tussen de Griekse wereld en het Zwarte Zeegebied in handen.⁷⁷ Door uiteindelijk met Meda te trouwen verkreeg hij ook hier legitimiteit als koning.

Een bijzonder huwelijk van Philippos II is dat met de Thessalische Nicesipolis van Pherai geweest. Zij zou van Thessalische adel afkomstig zijn geweest en wellicht een nicht zijn van Jason van Pherai, maar duidelijk bewijs is hiervoor niet.⁷⁸ Hij trouwde weliswaar diplomatieke redenen met haar, maar zij was géén dochter van de *tagos* aldaar, de militair leider. Zoals eerder al aangegeven lag de nadruk in de machtsstructuur in Thessalië bijna exact hetzelfde als in Macedonië met het verschil dat deze in Thessalië ook daadwerkelijk werd gepraktiseerd. De edelen in Thessalië hadden macht, in tegenstelling tot de edelen in Macedonië. Uit dit huwelijk kwam een dochter voort die Philippos II naar de overwinning die hij behaalde met de Thessaliërs tegen de Phokiërs op het Krokusveld in 352 v. Chr. en waar later de stad Thessaloniki naar zou worden vernoemd: Thessalonikè.

Uiteindelijk werd Philippos II zelf tot *tagos* van Thessalië benoemd en een Thessalische vrouw zou in dit geval alleen maar hebben geholpen om dit te bereiken. Daarnaast was het wellicht een diplomatieke zet om zijn dochter te vernoemen naar een overwinning die hij samen met de Thessaliërs had behaald op de Phokiërs.

Dat Thessalië belangrijk voor hem was blijkt ook wel uit het feit dat hij twee vrouwen had uit dit gebied. Philinna van Larissa zoals zij heette was een danseres in Larissa waar verder weinig over bekend is. Zij was echter wel de moeder van Philippos III, die in 323 v. Chr., na de dood van zijn halfbroer Alexander, de Macedonische troon voor korte tijd besteeg.

Philinna van Larissa was niet afkomstig uit een adellijke familie, voor diplomatieke doeleinden had Philippos II daarom weinig aan haar. Het kan echter wel zo zijn dat hij meer vertrouwen probeerde te winnen onder lagere klassen van de bevolking in Thessalië, hier was namelijk zo nu en dan wat verzet tegen de buitenlandse overheersing. Steden als Magnesia

⁷⁷ Cawkwell, *Philip of Macedon* 43-44.

⁷⁸ Westlake, *Thessaly* 181.

waren met enige regelmaat wel eens opstandig.⁷⁹ Trouwen met een inheemse zou daarom als middel van Pan-Helleense propaganda voorgesteld door Isokrates kunnen worden beschouwd.

Het sluiten van huwelijken had in de periode van Philippos II in feite geen andere functie dan dat het later in de middeleeuwen in West-Europa zou hebben. Door strategische huwelijken kon macht worden gelegitimeerd en gebiedsuitbreiding worden gerealiseerd. Het verschil met de middeleeuwen is in feite alleen te zien in de huwelijken die Philippos II met Griekse staten sloot. In dat geval was het bijkomende doel ook het uitdragen van de Pan-Helleense ideologie en propaganda en het bij een bepaalde etnische groep willen horen. Dit kon van de middeleeuwse huwelijken niet altijd gezegd worden.

5.2 De invloed van de Macedonische adel op Philippos II

Zoals al eerder vermeld is, was in Macedonië sprake van een monarchale structuur waarvan de koning het middelpunt vormde al was hij officieel slechts *primus inter pares*. Om de koning heen stonden de zogenaamde *hetairoi*, de edelen die bij hem aan het hof verbleven. Zij dienden de koning in allerlei opzichten, maar de belangrijkste was dat zij aan de zijde van de koning vochten in een veldslag en daardoor een soort persoonlijke bodyguards waren. Deze functie stond binnen de samenleving in hoog aanzien.⁸⁰ Dit was een situatie die eeuwenlang had bestaan en waarin de *hetairoi* naar alle waarschijnlijk ook nog het een en ander te zeggen zullen hebben gehad over het te voeren beleid.

In de tijd van Philippos II kwam hier echter een eind aan. Door de veroveringen was steeds meer behoefte aan hoge adel ontstaan om de nieuwe gebieden te kunnen besturen. De bestaande edelen maakten hier ook al aanspraak op, maar Philippos II wilde niet dat zijn eigen adel te machtig werd doordat ze grote stukken grond kregen. Vanwege dit feit schonk hij ook steeds meer verantwoordelijkheden aan de *pezhetairoi*, de lagere edelen die de infanterie van het leger verzorgden.⁸¹

Het doel van Philippos II was in feite duidelijk. Hij wilde een absolute monarchie stichten, hetgeen hij voor elkaar kreeg door, net als Lodewijk XIV in de zeventiende eeuw in Frankrijk zou doen, de edelen van hun landgoederen naar het hof te trekken. Hij transformeerde de *hetairoi* tot een hofadel om de Macedonische staat draaiende te houden.

⁷⁹ Macdowell, *Demosthenes the Orator* 211-212.

⁸⁰ C. Edson, 'Early Macedonia', in M.B. Hatzopoulos en L.D. Loukopoulos (eds.), *Philip of Macedon* (Londen 1981) 11.

⁸¹ Cawkwell, *Philip of Macedon* 38; P. Lévêque, 'Philip's Personality' in M.B. Hatzopoulos en L.D. Loukopoulos (eds.), *Philip of Macedon* (Londen 1981) 180-181.

Het feit dat dit ook daadwerkelijk lukte, geeft aan dat voor de traditionele Macedonische adel duidelijke voordelen te behalen vielen.⁸²

Het bovenstaande is paradoxaal te noemen. Enerzijds ontnemt Philippos II de *hetairoi* de extra macht door nieuw grondgebied aan lagere klassen te schenken, maar anderzijds biedt hij de *hetairoi* een nieuw thuis. Dit laatste was eveneens in zijn voordeel. Waarschijnlijk nam hij de onvrede van de *hetairoi* weg door hen een nieuwe plek te geven.

Door de verschillende hervormingen van Philippos II, de instelling van een hofadel en het vergeven van militaire verantwoordelijkheden aan de lagere edelen, die de *phalanx* mogelijk maakten, creëerde hij naar alle waarschijnlijkheid onder iedere laag in de bevolking een gevoel van eenheid en betrokkenheid bij de staat. Diodorus verwoordt dit treffend:

*“The Macedonians, because of the disaster sustained in the battle and the magnitude of the dangers pressing upon them were in the greatest perplexity. Yet even so, with such fears and dangers threatening them, Philip was not panic-stricken by the magnitude of the expected perils, but, bringing together the Macedonians in a series of assemblies and exhorting them with eloquent speeches to be men, he built up their morale... He was courteous in his intercourse with men and sought to win over the multitudes by his gifts and promises to the fullest loyalty.”*⁸³

⁸² Ibidem.

⁸³ Diod. 16.3.1-3.

Conclusie

Ephoros beschreef Philippos II als een briljant strateeg, politicus en diplomaat als het gaat om hetgeen hij bereikte in zijn leven. Door te exact te weten welke middelen hij tot zijn beschikking had en deze optimaal te gebruiken, gecombineerd met kennis van de omringende gebieden, lukte het hem om rust te brengen in de Griekse wereld onder zijn leiding.

Ephoros beschrijft ook dat ‘geluk’ geen factor was in het leven van Philippos II. Hier kan slechts deels mee akkoord worden gegaan. De mogelijkheid tot incorporatie van het destijds machtige Thessalië was echter alleen mogelijk door een samenloop van omstandigheden. De Thebanen zochten eerherstel als het ging om hun macht in centraal-Griekenland en beschuldigden daarom de Phokiërs van heiligschennis in Delphi. Omdat de Thessaliërs een groot aandeel hadden in de beveiliging en het bestuur van dit heiligdom werd het gebied bij het conflict betrokken. Op dit moment werd de zwakte van Thessalië duidelijk. Een zwakte die alleen ongedaan kon worden gemaakt door hulp van buitenaf, in dit geval had Philippos II dus ‘geluk’ dat hij door Thessalië en Thebe werd betrokken in het conflict.

Het was voor Philippos II vervolgens een kwestie van slim handelen om de macht in Thessalië in handen te krijgen en later in de rest van Griekenland. Het handelen van Philippos II kan worden verklaard vanuit de Pan-Helleense ‘ideologie’ die was opgetekend door Isokrates en waarin Philippos II, nadat een aantal andere Griekse leiders ongeschikt werden bevonden, als ‘kampioen der Grieken’ fungeerde. Hij was degene die moest voorgaan in de strijd tegen de Perzen.

In deze context is het belang van de incorporatie van Thessalië niet te onderschatten. Het gebied was indertijd economisch zeer belangrijk. Op de grote landgoederen van de adel die deze federatie leidde werd veel graan verbouwd en omdat het land bestond uit grote vlakten was de kwaliteit van de Thessalische cavalerie ongeëvenaard in heel Griekenland. Als aanvulling op de legerhervormingen die Philippos II doorvoerde, de verlengde *sarissa*, was de cavalerie van Thessalië een zeer goede aanvulling en maakte de macht van het Macedonische leger onovertroffen.

De incorporatie van Thessalië kende echter niet alleen militaire belangen. Doordat Philippos II leider was geworden van de Thessalische federatie, kon hij ook aanspraak maken op militaire kracht van de *amphiktyonie* die het heiligdom in Delphi moest beschermen. Thessalië had in de loop der eeuwen veel zeggenschap in deze raad verkregen die nu in het geheel in handen van Philippos II lag. Het feit dat Delphi een Pan-Helleens heiligdom was,

maakte Philippos II met zijn verantwoordelijkheid hiervoor, tevens een Pan-Helleens, en dus Grieks, leider.

Philippos II moest ondanks zijn successen ook rekening houden met zijn primaire machtsbasis in Macedonië zelf. Door de grote uitbreidingen in grondgebied in alle windstreken werden de edelen, *hetairoi*, steeds machtiger. Om te voorkomen dat dit tegen hem zou gaan werken trok hij de edelen naar het hof, zoals Lodewijk XIV dat in het Frankrijk van de zeventiende eeuw ook zou doen. Hij gaf hen hier behoorlijk wat voordelen en ondertussen stelde hij lagere adel, *pezhetairoi*, tevreden met de nieuwe stukken land die hij had verkregen.

Het algemene beleid dat Philippos II voerde kan geheel worden geschaard onder het Pan-Hellenisme zoals dat werd geformuleerd door de Atheense redenaar Isokrates. Door zich als 'Griek' voor te willen doen en zijn beleid hierop af te stemmen kreeg hij de mogelijkheid in handen om de Griekse wereld te pacificeren. De Noord-Griekse staten, waarbij hij de meeste waarde hechtte aan het machtige Thessalië, waren in dit geval niet al te moeilijk. De echte diplomatieke trucs waren nodig om de Atheners en geallieerde Zuid-Griekse staten te pacificeren. Voornamelijk door het tekenen van verdragen te vertragen, lang afwachten en snelle militaire acties, waarbij de inname van Thermopylai als keerpunt kan worden beschouwd.

In conclusie kreeg Philippos II door geluk een uitnodiging om zich te mengen in een Pan-Helleens conflict. Als dank voor zijn interventie werd hij tot legerleider van Thessalië benoemd, waarmee hij een sleutel in handen kreeg tot Griekse eenheid omdat hij daarmee ook beschermer was geworden van een Pan-Helleens heiligdom in combinatie met de twee meest vooruitstrevende militaire machten: zijn eigen *sarissa* en de Thessalische cavalerie. Zijn diplomatieke vaardigheden deden de rest.

Literatuurlijst

- Buckler J. en Beck, H., *Central Greece and the Politics of Power in the Fourth Century BC* (New York 2008).
- Buckley T., *Aspects of Greek History 750-323 BC: A source-based approach* (Londen 1996)
- Cawkwell, G., *Philip of Macedon* (Bristol 1978).
- Chatzopoulos, M.V., en Loukopoulos, L.D. (eds.), *Philip of Macedon* (Londen 1981).
- Ellis, J.R., *Philip II and Macedonian Imperialism* (Londen 1976).
- Ellis, J.R., 'Macedonian hegemony created', in: D.M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower and M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VI: *The Fourth Century BC* (Cambridge 1994) 760-790.
- Graninger, D., *Cult and Koinon in Hellenistic Thessaly* (Leiden en Boston: Brill, 2011).
- Hall, J.M., 'Contested Ethnicities: Perceptions of Macedonia within Evolving Definitions of Greek Identity', in: I. Malkin (ed.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity* (Harvard 2001) 159-186.
- Hammond, N.G.L., *Philip of Macedon* (Londen 1994).
- Helly, B., *L'État thessalien. Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi* (Parijs 1995).
- Macdowell, D.M., *Demosthenes the Orator* (Oxford 2009).
- Markle, M.M., 'Support of Athenian Intellectuals for Philip: A Study of Isocrates' Philippus and Speusippus' Letter to Philip', *The Journal of Hellenic Studies* Vol. 96 (1976) 80-99.
- G. Roux, 'Politique et religion: Delphes et Délos à l'époque archaïque', in *Proceedings of the VII Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies (vol. I)*, ed. J. Harmatta. (Budapest 1984) 97-105.

- Sakellariou, M.B., 'Panhellenism: From Concept to Policy', in: M. Hatzopoulos and L. Loukopoulos (eds.), *Philip of Macedon* (Athens 1980) 128-145.
- Scott, M., *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods* (Cambridge 2010).
- Sealy, R., *A History of the Greek City-States ca. 700-338 B.C.* (Berkeley 1976).
- Smith, W., *A dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* (London 1873)
- Westlake, H.D., *Thessaly in the Fourth Century B.C.* (London 1969).
- Worthington, I., *Philip II of Macedonia* (Cornwall 2008).